

POPULAIR DRUKWERK IN DE GOUDEN EEUW

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL

NIEUWE REEKS III

POPULAIR DRUKWERK IN DE GOUDEN EEUW
De almanak als lectuur en handelswaar

Jeroen Salman

Walburg Pers
Zutphen
1999

Deze uitgave kwam tot stand met steun van:

- Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)
- Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
- Nederlandse Boekhistorische Vereniging

Eerste druk 1999

Tweede ongewijzigde druk 2011

© 1999 Jeroen Salman, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Afbeelding omslag: Martinus Nellijs, *Ontbijtsilleven* (Delftse almanak), 1693 (Staatliches Museum Schwerin, inv. nr. G 2322); *Comptoir almanach* voor 1655, uitgegeven door Gillis Joosten Saeghman in Amsterdam (Universiteitsbibliotheek Amsterdam, O 75-149); Gilles van Scheyndel, *De almanakverkoper*, 17de eeuw (Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. nr. RP-P-OB-157097).

Afbeelding op pagina 4: Leonard Bramer van Delft, *Wat wonders wat nieuws*, 17de eeuw (Prentenkabinet Rijksuniversiteit Leiden, inv. nr. PK 3605-012)

Ontwerp binnenwerk en omslag: FreePress Publishing, Hengelo

ISBN 90.5730.056.7

NUGI 603

Voor Jolande, Eva en Juultje

INHOUDSOPGAVE

WOORD VOORAF	13
1 INLEIDING	15
1.1 Een begrip	15
1.2 Object van onderzoek	17
1.3 Opzet van dit boek	19
2 POPULAIR DRUKWERK EN DE ALMANAK	21
2.1 Populair drukwerk in de vroegmoderne tijd	21
Van 'volksliteratuur' naar 'populair drukwerk'	22
Historische bron	24
Cultuurverschijnsel	25
2.2 Onderzoek naar Nederlandse almanakken	28
De almanak als lectuur	29
De almanak als handelswaar	32
DEEL I: DE ALMANAK ALS LECTUUR	39
3 ASTROLOGIE EN ASTRONOMIE	41
3.1 Astrologie, astronomie en de almanak	41
3.2 De almanak en het astrologisch vertoog	42
Judiciële en natuurlijke astrologie	42
Berekenaars en samenstellers van almanakken	43
De gereformeerde kerk	51
Niet-kerkelijke weerstanden	57
De komeet als voorbode	
Toepassingen van astrologie in almanakken	64
Synthese en Europees perspectief	78
3.3 De almanak en de nieuwe astronomie	86
Het copernicanisme en het onder- en bovenmaanse	86
Het wereldbeeld in de almanakken	88
Synthese en Europees perspectief	96
3.4 Gebruik en toe-eigening	97
Boeren en burgers	98
Geleerden en overheidsdienaren	99
3.5 Conclusie	100
4 ASTROLOGISCHE GENEESKUNDE	103
4.1 Geneeskunde en de almanak	103
4.2 De astromedische leer ter discussie	103

4.3 De astromedische leer in almanakken	105
De aderlating (flebotomie)	106
Medische instructies in de almanak	108
Gebruikers	109
Nederlandse almanakken	111
Populair-medische lectuur	125
4.4 Europees perspectief	127
4.5 Slotbeschouwing	130
5 RELIGIE	135
5.1 Katholieken en protestanten	135
5.2 Het geloof in de kalender	136
Christelijke feestdagen: pars de tempore	140
Heiligedagen: pars de sanctis	140
Heiligen in de almanak	140
Het perikopenrooster	146
Vastendagen	153
5.3 Godsdienstige teksten en beelden	154
Stichtelijke poëzie	154
Politiek-godsdienstig proza	159
Religie in houtsneden	160
5.4 Conclusie en Europees perspectief	161
Protestantse almanakken	161
Protestantisering van almanakken?	162
6 INFORMATIE, LERING EN VERMAAK	165
6.1 Praktische informatie	165
De jaarkalender	165
Economie en overheid	173
Conclusie	179
6.2 Historische informatie	179
6.3 Vermaak	190
6.4 Slotbeschouwing	209
DEEL II: DE ALMANAK ALS HANDELSWAAR	211
7 DE GEDRUKTE ALMANAK TOT 1570	213
8 DE MAKERS	221
8.1 Drukkers-boekverkopers	221
8.2 Berekenaars, samenstellers en auteurs	269
8.3 Andere steden	286
8.4 Conclusie	297
9 DE DISTRIBUTEURS	299
9.1 Afzetgebied	299
9.2 Distributienetwerk	306

9.3 Overheidscontrole	
9.4 Conclusie	316
10 DE KOPERS	317
10.1 Potentiële kopers	317
10.2 Beoogde kopers	325
10.3 Feitelijke kopers	334
10.4 Conclusie	345
11 BOEKHISTORISCHE BALANS EN VERGELIJKING	347
11.1 Het belang van de almanak in het boekbedrijf	347
11.2 De geografische spreiding van de almanak	350
11.3 Profiel van berekenaars, samenstellers en auteurs	355
11.4 Een sociaal profiel van de kopers	359
11.5 De arm van de overheid	365
11.6 De rol van de kerk	367
11.7 Conclusie	367
11.8 De brug tussen het product en de inhoud	368
12 SYNTHESE EN CONCLUSIES	371
12.1 De almanak als handelswaar	371
12.2 De functies van de almanak	373
Informatief-oriënterend	374
Opvoedkundig-instructief	374
Ontspannend	376
Functieverschuivingen in Europees perspectief	376
12.3 De almanak als mentaliteitshistorische bron	377
BIJLAGEN	381
SUMMARY	429
GEDRUKTE BRONNEN EN LITERATUUR	435
LIJST MET AFKORTINGEN	477
REGISTER OP PLAATSEN	481
REGISTER OP PERSONEN	485

WOORD VOORAF

Deze handelsuitgave van mijn dissertatie uit 1997 is in een aantal opzichten een nieuw boek: de volgorde van de hoofdstukken is anders dan in het proefschrift, hoofdtekst en noten zijn ingekort en afbeeldingen en registers zijn toegevoegd. Bovendien is bibliografie van almanakken, die in verkorte vorm reeds onderdeel uitmaakte van de proefschrifteditie, nu (gecorrigeerd en aangevuld) in haar geheel als een losse elektronische bijlage op cd-rom met dit boek meegeleverd. Ik waardeer het zeer dat de redactie van de Nieuwe Reeks Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel deze handelseditie in haar reeks heeft willen opnemen.

Van de grote groep mensen en de instellingen die een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van dit boek, kan ik er hier slechts enkele met name noemen. Aan de bijdragen van anderen is ter bestemder plaatse in de noten gerefereerd. Mijn aanvankelijke twijfel over de haalbaarheid van een studie over Nederlandse almanakken in de zeventiende eeuw, was op slag verdwenen toen ik de boekhistoricus Bert van Selm in 1989 mijn onderzoeksvorstel voorlegde. Zijn aanstekelijke enthousiasme, vertrouwen en zijn hulp bij de verdere uitwerking en uitvoering van het project, hebben er mede voor gezorgd dat het resultaat er nu ligt. Het was voor mij een grote geruststelling dat na het overlijden van Bert van Selm in 1991, door bemiddeling van mijn promotor Frits van Oostrom, Eddy Grootes (de tweede promotor) de directe begeleiding van het onderzoek wilde overnemen. Omdat mijn copromotor Willem Frijhoff reeds eerder bij het onderzoek betrokken was, wist ik mij verzekerd van terzake kundig en inspirerend commentaar.

Onze gemeenschappelijke belangstelling voor de zeventiende-eeuwse almanakuitgever Gillis Joosten Saeghman bracht me in contact met Garrelt Verhoeven. Die ontmoeting heeft zowel een gezamenlijk artikel, als vele leerzame gesprekken en rijke bronnen opgeleverd. Zijn belangstelling voor mijn onderzoek heb ik zeer gewaardeerd. Dat laatste geldt tevens voor Paul Hoftijzer. Met name de boekhistorische hoofdstukken hebben van zijn adviezen geprofiteerd. Bij de omwerking van het proefschrift naar de handelseditie heb ik dankbaar gebruik gemaakt van het commentaar van de redactie van de Nieuwe Reeks Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel in het algemeen en dat van José de Kruif in het bijzonder.

Heleen Dongelmans heeft me geholpen bij de correctie van de hele tekst en Rob Kievit heeft de samenvatting in het Engels vertaald. Ik dank hen beiden voor de spontane bereidheid deze taken op zich te nemen en voor de snelle en nauwgezette wijze waarop ze dat werk hebben verricht. Hans Wijnhof wil ik bedanken voor zijn hulp bij het bewerken van de databestanden voor de cd-rom.

Het aio-netwerk Geschiedenis van Kunst en Cultuur, dat inmiddels is opgegaan in het Huizinga-Instituut, heeft me de gelegenheid gegeven mijn onderzoeksproject als 'premie-aio' uit te voeren. Ik hoop dat dit proefschrift bewijst dat de premie goed is besteed. De Vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde van de Rijksuniversiteit Leiden ben ik erkentelijk voor het feit dat ze me gastvrij heeft onthaald en me alle ruimte heeft gegeven dit boek tot een goed einde te brengen.

Jolande wil ik bedanken voor haar liefdevolle steun en geduld. Ten slotte hoop ik dat Eva en Juultje later tegen me zullen zeggen, dat ze van het schrijven van dit proefschrift weinig hebben gemerkt.

1. INLEIDING

1.1. EEN BEGRIP

Er kan een rijk verleden schuilgaan achter een klein boekje. Neem de almanak voor 1596 die behoorde tot de scheepsuitrusting van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck toen zij in mei 1596 een derde poging ondernamen om een noordelijke doorvaart naar Indië te vinden. Nog los van de inhoud en het gebruik, bieden de bewaargeschiedenis en identificatie van dit drukwerkje al stof genoeg voor een onderhoudend verhaal. De Engelse avonturier Charles Gardiner vond deze almanak op 1876 op Nova Zembla. Evenals elf andere boeken en diverse voorwerpen, hadden de overwinteraars bij hun terugkeer in juni 1597 het - inmiddels 'waar-deloze' - drukwerkje achter moeten laten. De kleine Deventer almanak (zo'n 7 bij 9 cm), had dus een enerverende zeereis, een eeuwenlang verblijf op het barre Nova Zembla, vorst, vocht en mensenhanden overleefd. Vijftien van de oorspronkelijk vierentwintig folia worden bewaard in het Rijksmuseum in Amsterdam. De titelpagina ontbreekt. Pas toen de boekhistorica I.H. van Eeghen in 1983 een artikel over de Amsterdamse uitgeverfamilie Stichter publiceerde, werd de heersende veronderstelling ontkracht dat het hier om het oudstbekende exemplaar van de Enkhuizer almanak ging. Zij schreef namelijk dat Barentsz en Heemskerck een Deventer almanak bij zich hadden.¹ De jaargangtelling van de huidige Enkhuizer almanak berust dus op een, nog steeds in stand gehouden, mythe.

De geschiedenis van de Europese almanak is overigens veel ouder dan onze 'Enkhuizer' of 'Deventer' edities. Ze begint eigenlijk al bij het woord. De term *almanak* komt in alle talen van West-Europa voor. In de zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlanden schreef men meestal *almanach*, soms *almenak* of *almanack*. De etymologie van het begrip is niet eenduidig. Er zijn zowel argumenten te geven voor een Egyptisch-Griekse als voor een Hebreeuws-Chaldeeuwse oorsprong. Ook de lange tijd heersende opvatting dat de term *almanach* in de tweede helft van de dertiende eeuw door de Arabieren in Europa zou zijn geïntroduceerd, staat inmiddels ter discussie. Zeker is dat het woord omstreeks die tijd de betekenis van 'tabel' heeft gehad, waarin de bewegingen van zon en maan schematisch zijn weergegeven.²

Aangenomen wordt dat de oudste gedrukte almanakken tussen 1455 en 1459 in het Duitse Neurenberg zijn verschenen.³ Al vanaf het begin werden ze zowel in de vorm van plano's (aan één zijde bedrukte vellen) als in diverse boekformaten uitgegeven. Naast jaaralmanakken waren er ook meerjarige en eeuwigdurende almanakken in omloop.⁴

De begrippen almanak en *kalendar* zijn nauw aan elkaar verwant. Alleen bestaat over de etymologische herkomst van het laatste begrip géén twijfel. Het is afgeleid van het Latijnse *kalendar*, de eerste dag van de maand, die in de Romeinse tijd door de Pontifex Maximus in het

---

1. Zie meer over deze geschiedenis Van Eeghen 1983a; Salman 1997a, pp. 15-16, 102-106.

2. Zie over deze etymologische kwesties: Phillipa 1989, p. 89; Plotzek 1980, dl. 5, kol. 445; Renaud 1947; Sührig 1987, dl. 1, pp. 67-68; Verbrugt 1923, p. 121; *WNT* 1882, dl. 2,1, kol. 219. Met dank aan Frederik Schreuder voor zijn literatuurverwijzingen. Zie ook Salman 1997b, p. 13.

3. Berckmoes 1968, p. 222; Rohner 1978, pp. 23-24; Verbrugt 1923, p. 194.

4. Plotzek 1980, dl. 5, kol. 445; Sührig 1987, dl. 1, p. 67; *WNT* 1882, dl. 1, kol. 219. De oorsprong van de *eeuwigdurende kalender* ligt in de elfde eeuw. Deze kalender maakte het mogelijk om door middel van een negentienjarige cyclus de paasdatum te berekenen. Schuler 1980, dl. 1, kol. 866; Strubbe-Voet 1960, p. 38; Van Wijk 1932, p. 10.

openbaar werd afgekondigd. Het begrip *kalender* heeft in de loop der tijd de betekenis aangenomen van astronomisch gefundeerde tijdrekening van dagen, maanden en jaren.⁵

De westerse kalender is afgeleid van de Juliaanse kalender. Deze was ook de basis voor de in de vierde eeuw opkomende lokale lijsten met christelijke feest- en heiligedagen, aangeduid als *kalendarium*. Uit de verschillende kalendaria ontwikkelde zich één christelijke feestkalender die was gebaseerd op het 'bewegende' paasfeest en die sinds het Concilie van Nicea (325) de datum 21 maart als het begin van het jaar had. Overigens was door een onvolkomenheid in de Juliaanse kalender rond het eind van de zestiende eeuw een verschuiving van tien dagen opgetreden. Deze werd met de invoering van de Gregoriaanse kalender in 1582 gecorrigeerd.⁶ In de Republiek werden de Juliaanse en Gregoriaanse kalender nog tot 1700 naast elkaar gebruikt.

Eveneens verwant aan de almanak was de *prognosticatie of practica*, een toekomstvoorspelling voor één jaar of langer, die was gebaseerd op astrologische berekeningen. Hoewel dit genre in de Middeleeuwen reeds bekend was, nam het vanaf de uitvinding van de drukpers en vooral in de zestiende eeuw sterk in populariteit toe.⁷ Vanwege de boekhistorische en inhoudelijke verwantschap met de almanak zal de prognosticatie een belangrijke rol vervullen in deze studie.⁸

De ontwikkeling van de gedrukte almanak in Europa kent ruwweg een drietal fasen. Vanaf het eind van de vijftiende eeuw bevatte de almanak naast een kalender aanvullende informatie van tijdrekenkundige, astronomische en medische aard. In de zestiende eeuw namen daarnaast astrologische voorspellingen (*prognostica*) een grote plaats in. In de zeventiende eeuw werd de inhoud verrijkt met praktische informatie (over markten bijvoorbeeld) en vermaakslektuur.⁹

Het ideaaltypen van een Nederlandse almanak in de periode 1570-1705 ziet er als volgt uit: De almanak kende een aantal vaste en een aantal variabele rubrieken, en binnen de rubrieken soms weer vaste en variabele onderdelen. Tot de vaste rubrieken behoorde de 'Verklaringe', die een instructie voor het almanakgebruik en enkele tijdrekenkundige gegevens bevatte. In deze instructie stond in de regel ook een toelichting op de in de kalender gebruikte typografische symbolen of pictogrammen.

Daarna volgde de jaarkalender. Per maand, al dan niet ingeleid door een kort vers, werden de data in cijfers gegeven en de dagen van de week aangeduid met de letters A tot en met G. De rode letter in dit rijtje was de zondagsletter. Veel almanakken in de Republiek boden de Gregoriaanse zowel als de Juliaanse kalender. Verder stonden in het kalendergedeelte de heiligedagen en de markten en werden per week de epistel- en evangeliehoofdstukken volgens het kerkelijk jaar opgesomd. De vier maangestalten werden in de vorm van symbolen in de kalender weergegeven, met daarachter het tijdstip van ingang en enkele summierse voorspellingen. Per maand werd beschreven in welk teken van de dierenriem de zon zich bevond. De stand van de maan ten opzichte van de zodiak, verbeeld door een symbool, werd voor elke dag gegeven. Dit laatste functioneerde als een aderlaatkalender.

Vooraf in zestiende-eeuwse almanakken was het standaard dat er in de kalender medische instructies in de vorm van pictogrammen werden opgenomen, later in de tijd ook gevolgd door (beschreven) diëtistische adviezen. Astronomische observaties werden ook in symbolen

-
1. In het Middel Nederlands werd het van het Franse afgeleide *calendier of calengier* gebruikt, in de zestiende eeuw werd het Hoogduitse *kalender* in onze streken gangbaar. Berckmoes 1968, p. 219; Schuler 1980, dl. 1, kol. 866; *WNT* 1882, dl. 7,1, kols. 921-924. In hedendaagse Duitse studies wordt meestal het begrip 'kalender' in de betekenis van almanak gebruikt. Zie bijvoorbeeld Matthäus 1969 en Sührig 1979.
  2. Berckmoes 1968, p. 219; Schuler 1980, dl. 1, kol. 866.
  3. De term prognosticatie stamt van het middeleeuws-Latijnse 'prognosticatio'. *WNT* 1882, dl. 12,2, kols. 3828, 4380. Zie verder Daxelmüller en Keil 1980, dl. 17, kols. 242-243 en Nalis en Salman 1994. Zie verder over Noord-Nederlandse prognosticaties Frijhoff 1978.
  4. De nadruk zal daarbij liggen op prognostica die verschenen bij dezelfde producenten als de behandelde almanakken. Er is verder geen systematisch bibliografisch onderzoek verricht naar dit drukwerk.
  5. Berckmoes 1968, pp. 219-222; Plotzek 1980, dl. 5, kol. 445; Sührig 1987, dl. 1, p. 67.

J. Stichters, Nieropper almanach voor 1680, uitgegeven door Johannes (I) Stichter in Amsterdam (16). Opengeslagen op de maand december. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, OK 66-78.

weergegeven. Alleen in het kalendergedeelte is het onderscheid tussen een gewone almanak en een schrijfalmanak zichtbaar. In het laatste type is per maand lege ruimte gecreëerd, hooguit opgevuld met kalenderprentjes.

Na de kalender volgde aanvullende praktische informatie. Die behelsde vrijwel altijd een overzicht van de watergetijden en vaak informatie over transport: de dienstregeling voor trek-schuiten, beurtschepen en wagens en het sluiten van de poort. Minder frequent komen ver-trektijden en reisdoelen van de (post)boden voor, evenals wisselkoersen en vakantiedagen van overheidsdienaren.

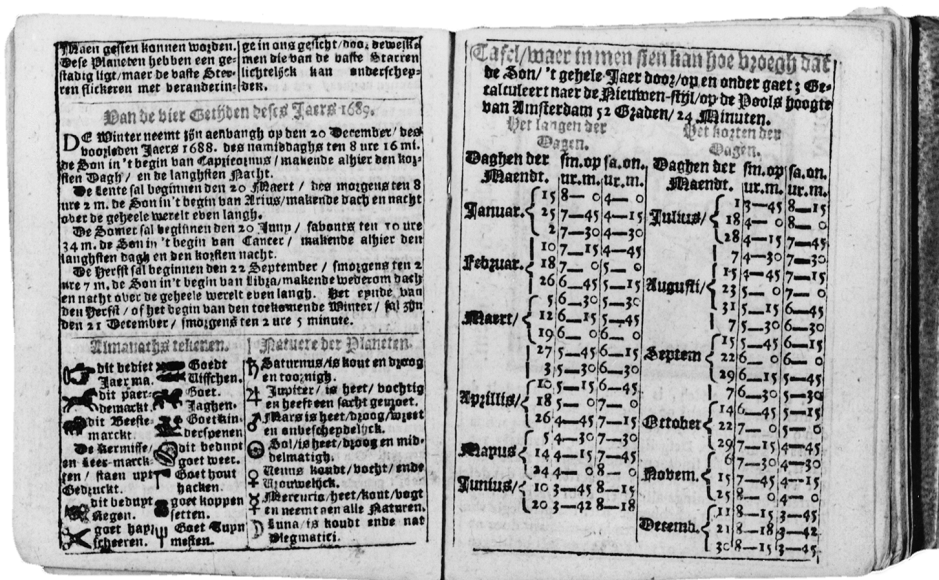
Tot de vaste astrologische rubrieken kunnen de prognosticatie, een overzicht van de zon-en maanclipsen en een astro-agrarische kalender worden gerekend. Als aanvulling op de ader-laatkalender werd het aderlaat- of zodiakmannetje opgenomen. Algemene gezondheidsadviezen per seizoen kwamen minder vaak voor.

Als leesstof treffen we in almanakken historische kronieken, anekdoten, kluchten, verhalen, exempelen en versjes aan. Met name bij de kleine formaten werd dit soort teksten, evenals prognosticaties en praktische informatie, in aparte bijwerkjes uitgegeven. Meer incidenteel van aard zijn voorwoorden, octrooiteksten, officiële verordeningen, naamlijsten van hoogwaardigheidsbekleders, stadsbeschrijvingen en astrologische traktaatjes.

Op grond van het bovenstaande wordt in dit boek de volgende werkdefinitie van een almanak gehanteerd: drukwerk dat als vaste basis een kalender heeft, maar daarnaast altijd aanvul-lende teksten van informatieve en/of moreel-instructieve en/of diverterende aard bevat.

1.2. OBJECT VAN ONDERZOEK

In 1989 bracht de boekhistoricus Bert van Selm zijn geestdrift voor de almanak als onder-zoeksobject als volgt onder woorden:

I. Haringhuysens Nieropper almanach voor 1689, uitgegeven voor Johannes (I) Stichter in Amsterdam (16'). Op de linkerpagina een astronomische en tijdrekenkundige beschrijving van de vier jaargetijden. Daaronder een uitleg van de typografische symbolen die in het kalendergedeelte voorkomen. Op de rechterpagina een tabel met de tijdstippen waarop de zon het hele jaar opkomt en ondergaat. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, XX 143: 1689.

Zouden ze inderdaad resten bevatten van een definitief verloren gegane volkscultuur? Weerspiegelen ze de mentaliteit van de (geleerde) auteurs of van de beoogde gebruikers? In hoeverre kunnen ze ons informeren over het dagelijks leven in vroeger eeuwen? Zouden deze seriële bronnen inderdaad nieuwe opvattingen en een zich wijzigend wereldbeeld weerspiegelen of zijn kleine veranderingen slechts het gevolg van nieuwe marktverhoudingen?¹⁰

Van Selms optimisme was ongetwijfeld gevoed door de boeiende studies van de Engelsman Bernard Capp, de Française Geneviève Bollème en de Duitser Hartmut Sührig.¹¹ Daarin is de potentiële rijkdom van de almanak als bron voor mentaliteitsgeschiedenis overduidelijk aangetoond, zij het dan op soms zeer verschillende wijze. Daarover later meer. Bovendien zijn met deze studies modellen voor toekomstig onderzoek beschikbaar gekomen en kansen voor een vergelijking op Europees niveau gecreëerd.

Er zijn meer redenen die pleiten voor de almanak als onderzoeksobject. We ontberen voor de Republiek grote representatieve verzamelingen populair drukwerk als de Engelse Pepys-verzameling en de Franse Bibliothèque bleue. Om inzicht te krijgen in de betekenis van het Nederlandse populair drukwerk in de zestiende en zeventiende eeuw, is de keuze voor afzonderlijke genrestudie, of studies van bepaalde teksttypen en typen drukwerk, zeer wel verdedigbaar.¹² Een voordeel van de almanak is dat het een redelijk goed af te bakenen genre betreft, met een tamelijk zelfstandige contemporaine functie.

Ook biedt de almanak in zijn hoedanigheid van compilatielectuur een doorkijk naar andere, ook zelfstandig functionerende, vormen van populaire lectuur. En verder onderscheidt de

10. Van Selm 1989, p. 50.

11. Capp 1979; Bollème 1969; Sührig 1979.

12. Zie ook Grootes 1982-1983, pp. 19-20.

almanak zich in positieve zin door zijn seriële karakter. Zijn jaarlijkse en langdurige verschijning maakt de almanak bij uitstek geschikt als mentaal-historische graadmeter.

Er zijn kortom genoeg argumenten om de tot op heden veronachtzaamde Nederlandse almanak onderwerp van een cultuurhistorische studie te maken. De centrale onderzoeksvragen van deze studie luiden als volgt: Hoe functioneerde de almanak in de laatzeventiende- en zeventiende-eeuwse Republiek als handelswaar en als lectuur? Op welke wijze kunnen we de almanak benutten als mentaliteitshistorische bron?

Aan de beslissing het onderzoeksgebied te begrenzen tot de Noordelijke Nederlanden in de periode 1570-1705 ligt een aantal overwegingen ten grondslag. De belangrijkste was dat analyse van de almanak zou kunnen bijdragen aan een beter begrip van de mentale leefwereld in de beginjaren en gedurende de consolidatie en de bloei van de Republiek. Het leek gezien de inhoud aannemelijk dat dit multifunctionele, breed verspreide drukwerk sporen zou dragen van de ingrijpende veranderingen op politiek, religieus, wetenschappelijk, economisch en cultureel gebied. Er was een minder gewichtige reden om juist in 1705 te eindigen. Het jaar ervoor was de belangrijke Amsterdamse almanakuitgever Gillis Joosten Saeghman overleden. Vanwege zijn grote invloed op de aard en verspreiding van dit drukwerk, lag het voor de hand om zijn laatste levensjaren ook nog bij het betoog te betrekken.

Daarmee is niet gezegd dat de almanak van vóór 1570 en na 1705 geen gelijkwaardige behandeling verdient. In het eerste geval echter zouden ook de Zuidelijke Nederlanden volledig bij het onderzoek betrokken moeten worden, en dat was binnen het gegeven tijdsbestek een onmogelijke opgave. De overwegingen om de achttiende eeuw niet bij het onderzoek te betrekken, waren ook gedeeltelijk van defensieve aard. Hier vormden de combinatie van een inadequate bibliografische ontsluiting en de wetenschap dat het titelaanbod in de achttiende eeuw sterk toenam de remmende factoren. Maar voor de eindgrens is ook een inhoudelijk argument te geven. Aan het eind van de zeventiende eeuw had de astrologie, één van de fundamenteën van de almanak, in Europa sterk aan betekenis verloren. De verwachting was dat dit ook consequenties moest hebben gehad voor de status van de Nederlandse almanak.

Er is bewust niet gekozen voor de beperking tot één stad of gewest. In dat geval zou de kans gemist worden om te kunnen toetsen of het voor de Republiek zo kenmerkende regionalisme zich ook vertaalde in de almanakproductie en -inhoud.¹³

1.3. OPZET VAN DIT BOEK

De theoretische en methodische keuzes die in dit onderzoek zijn gemaakt, vinden hun wortels in het historiografisch debat rond populair drukwerk dat sinds de jaren zestig wordt gevoerd. De voor dit boek relevante elementen uit dit debat verdienen daarom een nadere behandeling in hoofdstuk 2. Tevens wordt hier de aanpak van het onderzoek verder toegelicht.

De hoofdstukken 3 tot en met 11 zijn ondergebracht in twee delen. In het eerste deel staat de almanak als lectuur centraal en vindt een analyse van de inhoud en de functies plaats. Tevens wordt hier de almanak op zijn waarde als bron voor mentaliteitshistorische vraagstukken getoetst. Gekozen is voor vier aparte hoofdstukken rond de thema's astrologie, astrologische geneeskunde, religie en informatie, lering en vermaak. Anders dan in Deel II zal hier niet de geschiedenis van vóór 1570 apart worden behandeld en zal ook de vergelijking met het buitenland niet in één afzonderlijk hoofdstuk plaatsvinden. Beide worden geïntegreerd in de themahoofdstukken.

13. Ph. Breuker pleitte om die reden in 1978 al voor een vergelijking van Friese almanakken met Hollandse, Groningse en Overijsselse. Breuker 1978, p. 35.

In Deel II gaat het om de almanak als handelswaar, beschreven in zijn drie levensfasen productie, distributie en consumptie. Hoofdstuk 7 functioneert met een voorgeschiedenis van de almanak in de Nederlanden tot 1570 als een boekhistorische prelude op de hoofdstukken 8 tot en met 10, waarin de makers, distributeurs en kopers in vier productiecentra in de Republiek centraal staan. In hoofdstuk 11 worden de bevindingen van de drie voorafgaande hoofdstukken samengevat en wordt de Nederlandse almanak, voor zover het secundaire materiaal dat toeliet, vergeleken met de almanak in Duitsland, Frankrijk, Engeland en de Zuidelijke Nederlanden. In hoofdstuk 12 zal een synthese van het boek worden gegeven en zullen de centrale onderzoeksvragen worden beantwoord.

De bij dit boek behorende *Descriptieve Bibliografie van Noord-Nederlandse almanakken 1570-1705* is online te raadplegen via de permalink <http://hdl.handle.net/10411/10035>. Ga naar het venster 'Documentation, Data and Analysis'. U dient alle files op deze link te downloaden, te 'unzippen' en bij elkaar in een map te plaatsen. Raadpleeg de *Inleiding* (in pdf) voor instructies over het gebruik van de bibliografie. Klik vervolgens op ALMANAK.EXE om het programma (in Filemaker) te starten.